

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:3. 2009

Hävdande och hustrubröst

Sexualitet, kropp och identitet i det tidigmoderna Sverige

Av Malin Lennartsson

Mannen var sexualitetens subjekt i det tidigmoderna Sverige. De lagar som reglerade sexualitetens uttryck vände sig så gott som uteslutande till mannen som handlande och som ansvarig. Föräktenskapliga sexuella relationer, vanligen uppenbarade genom att kvinnan blivit gravid, som inte ledde till äktenskap benämndes mökränkning. De hade ett offer, kvinnan, samt en föröware, mannen. Han betalade böter som skulle delas mellan hennes far, häradet och kronan.¹

Brottet mot trohet inom äktenskapet, hor, omnämns i två balkar, dels i Tjuvabalkens första paragraf som sade: "Bästa ting som bonde i bo sin haver, det är laggifta hustru hans, vilken henne från bonden stjal, han är störste och värste tjuv",² dels i Giftermålalbalkens nionde paragraf som reglerade de ekonomiska konsekvenserna av brottet: "Nu kan kona hor göra, och varder lagliga tillvunnen, då har hon förgjort morgongåvan sin och allt det hon var given och gift till det tager bonden".³ I Tjuvabalken är kvinnan bokstavligen ett objekt för mannens handlande, hon kan stjälas, medan hon i texten i Giftermålalbalken är ett subjekt som begår hor. De lagar hämtade från den mosaiska rätten, som från 1608 kompletterade den svenska landslagen, hade också de mannen i fokus. "Den som hor bedriver med någon mans hustru. Den skall döden dö, både horkarlen och horkonan, därför att

1. D. C. J. Schlyter (utg.) *Konung Christoffers landslag* (Lund 1869), (KrLL) Giftermålalbalken III, s. 60. "Till treskiftes, fader, konung och härad." Om böterna gick till fadern eller till kvinnan själv under tidigmodern tid är oklart. Möjligen kan det ha skett en förändring i hur mökränkningensbrottet uppfattades från den tid då brottet infördes i Magnus Erikssons stadslag vid 1300-talets mitt och i landslagen 1442, till 1600-talet. Med den allt mer strikta sexualmoralen kom brottet från att ha handlat om kvinnans anhörigas rätt att kontrollera hennes äktenskap till att handla om brott mot den allmänna moralen och då sågs kvinnan som individ som den som lidit skada, som den som inte blivit gift. Se till exempel Mia Korpiola, "Fördelningen av domsmakten mellan kyrkan och staten avseende äktenskapsrätt och sexualbrott i Sverige cirka 1200–1620", i *Rättslig integration och pluralism: nordisk rättskultur i omvandling* (Stockholm 2001) s. 85.

2. KrLL, s. 369. Horsbrottet står inte här i fokus utan det faktiska bortrövandet av kvinnan: "den som bondens hustru lockar från honom och löper med henne bort".

3. KrLL, s. 68.

Fil. dr Malin Lennartsson, f. 1967, är lektor i historia vid Växjö universitet. Hon disputerade 1999 på avhandlingen *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* och har därefter intresserat sig för våld inom familjen, vilket visat sig i bland annat artiklarna "Oskuld och ondska? Bilden av barn och styvföräldrar i tidigmodern tid" (2002) och "Att föregå med ett gott exempel: våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen" (2004).

Adress: Växjö universitet, 351 95 Växjö

E-post: malin.lennartsson@vxu.se

han med sin nästas hustru hor bedrivit haver.”⁴ Normen underströk husbondens rätt över sin hustru och utgick från att förövaren var en man och den otrogna var en kvinna.⁵ Praxis visar däremot att båda makarna hade en exklusiv rätt till varandras kroppar, att manligt respektive kvinnligt hor bestraffades lika hårt.⁶

I 1608 års appendix till landslagen infördes också ett förbud mot – manliga – samkönade relationer: ”Du skall icke ligga när drängar såsom när en kvinna. Ty det är en styggelse.”⁷ Brottet skulle medföra bådas död. Något förbud mot lesbiska relationer behövdes inte emedan de var närmast otänkbara, amor impossibilis.⁸ Intressant nog var förbudet mot tidelag riktat till både man och kvinna: ”Du skall icke ligga när något djur att du därmed orenar dig: och ingen kvinna skall hava skaffa med något djur, ty det är en styggelse.”⁹ Kvinnan inkluderades som tänkbar förövare men det ”du” lagen vände sig till var en man. Våldtäkt är ett brott som först under senare tid har setts som möjligt för en kvinna att begå. Den medeltida och tidigmoderna lagstiftningen hade självklart mannen som förövare och kvinnan som offer: ”tager man kvinna med våld”.¹⁰

4. *Sveriges Landz-Lagh* (Stockholm 1667) appendix. Redan med Erik XIV:s hovordning 1560 infördes dödsstraff för hor men endast då den gifta parten var kvinna, om mannen var gift och kvinnan ogift var straffet böter och fängelse. Jan Sundin, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1992) s. 128. I det reformerade Tyskland såg man mer allvarligt på kvinnors hor än på männens. Ulinka Rublack, *The crimes of women in early modern Germany* (Oxford 1999) s. 218–224.

5. Så fungerade det också i praktiken menar Anna Hansen, det är ”uppenbart att rätten betraktade mannen som den som bedrivit horet, och kvinnan som den mannen bedrivit hor med, oavsett vem av dem som var gift.” Anna Hansen, *Ordnade hushåll: genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet* (Uppsala 2006) s. 239.

6. Mellan 1608 och 1653 sa lagens bokstav att hor skulle bestraffas med döden. Forskningen har visat att det utformades en praxis av att underrätterna följde denna bokstav och dömde till döden medan straffen vanligtvis lindrades till böter vid hovrätterna. De flesta av dessa undersökningar har gällt förhållandena runt 1600-talets andra hälft. Viktigast är Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion: Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699* (Lund 1993). Då Annika Sandén vänder sig till 1600-talets början i sin undersökning av rådstugurätt och domkapitel i Linköping finner hon att lagförändringen 1608 passerade obemärkt, ingen dömdes till döden för hor fram till hennes undersöknings slut 1620. Annika Sandén, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (Linköping 2005) s. 220. Jmf. Sundin (1992) s. 129.

7. *Sveriges Landz-Lagh* (1667) appendix.

8. Se Eva Österberg, ”Förbjuden kärlek och förtigandets strategi: när Ulrika Eleonora gifte sig med Maria”, i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm 1997). Amor impossibilis benämner Eva Borgström ett av alla de sätt som har använts för att förklara eller bortförklara kärleksrelationer mellan kvinnor: ”sexuella handlingar tänktes kräva minst ett manligt temperament och ett manligt könsorgan. Det som kan ske mellan kvinnor kunde därför inte betraktas som sexualitet”. Eva Borgström, *Kärlekshistoria: begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur* (Göteborg 2008) s. 280.

9. *Sveriges Landz-Lagh* (1667) appendix.

10. KrLL, Edsöresbalken XII, s. 275. 1984 gjordes lagstiftningen angående våldtäkt könsneutral, *Nationalencyklopedien*, sub verba (s. v.), (Höganäs 1996).

Lämnar vi det normativa materialet och studerar de ord som under 1600-talet användes för att beskriva den sexuella akten ser vi att också de hade mannen som den aktiva parten. Begreppen ger mycket olika bilder av vad det sexuella samlivet innebar men den som *besov, skändade, kände, förnedrade, fick hennes vilja, låg henne när på naturligt vis* eller *gjorde sin äktenskapsplikt* var alla män. Att *vara i mans våld* betydde att vara i hans makt och under hans kraft.¹¹ Också i uttrycken *fägna* och att *göra henne nöje* är mannen den aktive men formuleringarna visar att man förutsatte att könsungänget var något kvinnan kunde uppskatta och önska. Begreppen *samlag, ha köttsligt umgänge, sängalagsumgänge, bola* och *hora* är könsneutrala medan begreppet *hävda* åter satte mannen och penetrationen av kvinnan i sexualitetens centrum. En kvinna som haft samlag med en man var hävdad av honom. På samma sätt som en åker som legat för fåfot blir hävdad då bonden sätter plogen i marken och sedan sår, var den hävdade kvinnan tagen i bruk. I William Shakespeares *Antony and Cleopatra* akt 2 scen 2, sägs om Caesar att han: "plough'd her, and she cropp'd".¹² Bilden är lika gammal som den mänskliga kulturen, den fanns redan i sumeriska brudsånger där den unga kvinnan/fältet, väntar på att befruktas av penisen/plogen, mannen/tjuren.¹³

I sin inflytelserika *Om könens uppkomst* har Thomas Laqueur uppmärksammat att till 1700-talets slut var den dominerande uppfattningen att män och kvinnor var variationer av det samma, det mänskliga, där mannen var den fulländade människan och kvinnan en mindre utvecklad variant. Mannens sexuella begär var större, liksom han i regel var starkare än kvinnan, men det var en skillnad i grad – inte i art. Inte bara lusten fanns hos kvinnan utan också möjligheten att få orgasm, liksom män behövde få utlösning för att föröka sig behövde kvinnor det.¹⁴ Det manliga begäret hade sin motsvarighet hos

11. Begreppet våld stod för både makt, styrka, kraft och auktoritet, "potestas" och för våld som "violentia". Kenneth Johansson, "Makt, våld och besinning", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väldets mening: makt, minne, myt* (Lund 2004) s. 43.

12. William Shakespeare, "Antony and Cleopatra", i *The complete works of William Shakespeare* (London 1980) s. 649. Karl August Hagbergs översättning lyder: "Caesar plöjde, och hon skördade", William Shakespeare, *Shakespeares dramatiska arbeten*. Bd 9, Tragedier (Lund 1926) s. 37. En översättning mer trogen metaforen är: "Caesar plöjde och hon gav skörd."

13. "The ploughing metaphor, which we often find in the Bridal Songs, is then not just a general euphemism for sexual intercourse, but applied more specifically to the first penetration of the vagina. The young woman is compared to a field waiting to be rendered fertile, by the plough (i.e. the penis) driven by the bull (i. e. the man)." Gwendolyn Leick, "Inanna Rejoicing in her vulva", i Robert A. Nye (red.), *Sexuality* (Oxford 1999) s. 20

14. Thomas Laqueur, *Om könens uppkomst: hur kroppen blev kvinnlig och manlig* (Stockholm 1994).

kvinnan men behövde dock väckas av mannen: "Qwinfolkens tillstånd *swarar* ock emot manfolkens, ty hos dem *upwäckes* och *nästan* en lika gäsning och rörelse i blodet" menade Carl von Linné.¹⁵ Kvinnan uppfattades alltså under tidigmodern tid som en varelse med sexuellt begär och Carl von Linné kunde också förklara varför, "eljest skulle och en qwinna aldrig wara så rasande och gifta sig, at emottaga det beswäret som derwid är, at med yttersta lifsfara och stor sweda framföda barn om intet Skaparen hade tillagt något hitsande eller retande dertill då hans sade: Wäxer til, föröker Eder, och Uppfyller Jordena".¹⁶ Uppfattningen om den asexuella kvinnan är av yngre datum och det är diskutabelt om den ens under 1800-talet, viktorianismens tid, var förhärskande.¹⁷ I en studie över våldtäkter i Sverige från sent 1600-tal till 1900-talet noteras att det är först under 1900-talet som diskussionen i rätten indikerar att det är naturligt att en kvinna känner ett motstånd mot könsakten och att ett visst mått av våld från mannens sida är en del av också det normala samlaget.¹⁸

Den medeltida katolska kyrkan hade varit intresserad av människans tankar och begär. Inte endast förbudet mot utomäktenskapliga förbindelser, det sjätte budets: "Du skall icke begå äktenskapsbrott", var viktigt att följa utan också det begär bud nummer nio förbjöd: "Du skall icke begära din nästas hustru [...]". Den världsliga rättvisan ägnade däremot inte sexualbrotten något större intresse. Gränsen mellan det tillåtna och det otillåtna blev klarare i och med protestantismen och det otillåtna beivrades hårdare. Katoliken som låg med sin hustru kunde oroa sig för att det skedde på fel dag under kyrkoåret eller under hennes menstruationscykel, att ställningen var fel, syftet inte det rätta eller att njutningen var för stor, hans protestantiske kollega

15. Carl von Linné, *Collegicum medicum: om sättet att tillhoppa gå: sexualföreläsningar* (Göteborg 1994) s. 33 f. Mina kursiveringar.

16. Linné (1994) s. 15.

17. Den grundligaste vederläggningen av detta tankegods har gjorts av Peter Gay i hans fembandsverk *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*, inledande med *Education of the senses* (Oxford 1984). Pia Laskar riktar kritik mot den gängse bilden av att 1800-talet kännetecknades av sexuellt förtryck och uppfattningen att kvinnan hade lägre drifter än mannen. I stället uppmärksammade ofta författarna till sexhandböcker vilka sociala omständigheter som kunde göra att kvinnor drog sig för samlag. Pia Laskar, *Ett bidrag till heterosexuallitetens historia: kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800–1920* (Stockholm, 2005).

18. Eva Bergenlöv, "Våldtäkt – brott mot Gud, ordningen eller individen?", i Eva Bergenlöv, Marie Lindstedt Cronberg & Eva Österberg (red.), *Offer för brott: våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid* (Lund 2002) s. 210 f. Att kvinnan begär att bli besegrad, mannen begär att besegra och att skillnaden mellan smärta och njutning är vag är tankegångar som fick tydligt uttryck hos den inflytelserike sexologen Havelock Ellis i *Studies in the psychology of sex* som gavs ut decennierna runt sekelskiftet 1900 menar Hjärdis Levin i *Testiklarnas herravälde: sexualmoralens historia* (Stockholm 1989) s. 194f.

behövde inte oroa sig för att Gud eller människor skulle bry sig speciellt mycket om på vilket sätt han låg med sin hustru, så länge det var den egna hustrun han famnade. Om han däremot lämnade den äktenskapliga sängen blev han uppmärksam av både världslig och kyrklig rätt och hans straff hårdare än under katolsk tid. De äktenskapliga famntagen blev framhållna som dygdiga och reformationens nya sexualsyn har till och med beskrivits som innebärande en sexuell revolution även om den bejakande synen på den inomäktenskapliga sexualiteten som syntes i de lärda skrifterna tenderade att överskuggas av åtgärderna mot den utomäktenskapliga sexualiteten.¹⁹

Förföraren och fresterskor i småländskt 1600- och 1700-tal²⁰

Förhållandet mellan Ingeborg Pedersdotter och länsmansträngen Anders Bengtsson hade varat i över tre år när de för första gången låg med varandra någon gång mot slutet av 1670. Ingeborg blev med barn och ville gifta sig med Anders och som bevis för att Anders lovat henne äktenskap visade hon för domkapitlet de brev han skrivit till henne. I breven kallade han henne bland annat *min käraste, min käraste in i döden, mitt hjärta, mitt hjärtas sanna kärlek, mitt hjärtekorn, min sanna kärlek in i döden, min ros, mitt rosenblad, min bästa vän*. Anders förnekade inte att han skrivit dessa brev men sa att: "detta allt bekänner han vara skrivet förrän han fick besova henne". Han nekade inte till "att han haver haft kärlek till henne men då var de barn på båda sidor". Nu tyckte han att hon var "stygg för hans ögon". Han menade dessutom att hon hade bannat honom genom att hon skulle ha sagt att hon "giver honom tusende". Detta nekade inte Ingeborg till, "det kan väl så vara skett" men hon lade omedelbart till "förrän han mig besov men sedan inte".

För både Ingeborg och Anders hade starten av det sexuella samlivet en transformerande karaktär. För Anders innebar de av honom erkända samlagen med Ingeborg, ett två veckor före Mikaeli och det sista och avslutande en vecka efter Mikaeli, att han förlorade intresset för henne. Den kvinna som han liknat vid en ros och som han besvurit att han skulle älska in i döden, var nu stygg för honom och den kärlek han haft till henne var året senare ett barns kärlek. Ingeborg å sin sida hade kunnat unna sig att svära över honom innan

19. Kекke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* (Lund 2004) s. 44.

20. De ärenden som fortsättningsvis närmare kommer att diskuteras är hämtade från excerperingar ur Växjö domkapitels arkiv åren 1667–1674 samt 1718–1721. De är valda bland hundratals ärenden som behandlar frågor om trolovningar och skilsmässor för att de är representativa för den generella bild som förmedlas i källmaterialet angående folkliga och kyrkliga uppfattningar om sexualitet och äktenskap, men utmärker sig genom att olika vittnesmål och uppfattningar förmedlas i ett och samma ärende.

de låg med varandra men var noga med att betona att det inte skett därefter: nu när hon var gravid och önskade en äkta man. Anders tillfrågades om han hade något att anklaga Ingeborg för. Undvikande svarade han "nej det gör jag inte, utan attesterna de må det göra". En av dessa attester innehåller Ingeborgs ord om att hon giver honom tusende. I en annan berättas att Ingeborg då en man velat krypa ner till henne i hennes säng sagt till honom att det kunde han inte göra eftersom hans bror redan varit där.²¹ Enligt denna attest undvek alltså Ingeborg den synd det skulle ha inneburit att ligga med två bröder men samtidigt erkände hon också att hon legat med en annan man än Anders.

Detta är en berättelse om en man som handlade, förförde och svek och om en kvinna som passivt lät sig uppvakts och först då hon upptäckte att hon var gravid och lurad började agera. Anders antydde att Ingeborg skulle ha haft relationer till andra män, men i deras förbindelse var han den aktive och Ingeborg den passiva. Han var förföraren, hon den förförda.

Elisabet och Bror arbetade på godset Bergkvara utanför Växjö. Till domkapitlet kom de för att Bror inte ville gifta sig med Elisabet fast han hade legat med henne, gjort henne med barn och lovat henne äktenskap. Han påstod att löftena han gett inte var giltiga eftersom han hade blivit tvingad att avge dem sedan deras husbonde förstått att de legat med varandra. Han berättade att relationen hade startat med att hon hade kommit till drängastugan som han delade med de andra drängarna vid 10 till 11-tiden om kvällarna och lagt sig i hans säng. Han hade inte haft möjlighet att undkomma henne, men han hade aldrig självmant gått till henne. Elisabet menade tvärtom att han gått till henne i köket och mälthuset och när hon hade haft ärende till stugan hade han dragit ner henne i sin säng. En man som hade arbetat på Bergkvara under vintern bekräftade Brors version av historien: "Elisabet kom till drängkammaren på kvällen stod där en stund och kastade sig i drängarnas säng."

Domkapitlet menade däremot att Bror hade kunnat köra bort henne om han inte velat ha henne men eftersom han inte gjort det "tycktes han varit nöjdes med, att hon kommit till honom". Hon sa att hon länge hade motsatt sig ett förhållande med honom eftersom hon var "en fattig tjänstepiga som inget ägde", men sedan hon fått ringar av honom och han därmed visat sitt allvar

21. Protokoll A1:3, 7/6 1671, Växjö domkapitels arkiv (VDA), Vadstena landsarkiv (VaLA), p. 331–334. Jag använder p[agina] för att referera till den paginering som är samtida med protokollen för att inte någon sammanblandning skall ske med den sentida sidnumrering som emellanåt förekommer och till vilken jag hänvisar på sedvanligt sätt med s[ida].

med relationen hade hon legat med honom. Han sa å sin sida att hon tagit ringarna ifrån honom och lockat honom med brännvinsflaskor.

Domkapitlet finner det inte för otroligt att Elisabet bokstavligen hade kastat sig i Brors säng – men Bror hade kunnat mota bort henne och när han inte gjorde det var han tvungen att ta ansvar för sitt handlande. Elisabet hade fått ringar av Bror, om det var efter att hon bjudit Bror på brännvin hade Bror kunnat tacka nej till brännvinet. Domkapitlet kunde inte se något skäl till varför Bror inte skulle uppfylla sitt löfte till Elisabet.²²

En liknande historia berättades av Pär Månsson. Han arbetade som dräng hos en änka, Ingeborg Ingemarsdotter. En natt två dagar efter jul 1720 hade hon kommit till honom där han låg i sin säng. Hon hade ett glas brännvin med sig och när han hade druckit det la hon sig vid hans sida och började kittla honom. Efter att hon så hade förfört honom med brännvin och med kittlande hade han haft "olovligt umgänge" med henne. Pär tillade: "och även en annan gång om en söndag något där efter, samt några gånger sedan". På intet sätt verkade Pär medveten om att hans anklagelser om att han blivit förförd minskade i trovärdighet då han berättade om de andra samlagen. Han nekade till äktenskapslöfte och ville i stället gifta sig med den kvinna, också hon änka, som han trolovat sig med vid påsk och som liksom Ingeborg var med barn.²³

Till domkapitlets möte den 6 juli hade en rad brev inkommit till domkapitlet, sockenprästen skrev om Ingeborg att: "efter denne kvinnan haver varit 2ne gånger gift tillförne och haver 2 små barn och ingen försport någon lösaktighet med henne tillförne, hon är svag till sinnes, skulle hon bliva förkränkt vid detta tillfälle, torde hon bliva helt och hållet ifrån sitt rätta förstånd".²⁴ I brevet ser vi det generella mönstret av att kyrkans män stod på kvinnans sida då hon önskade äktenskap och att frågan om Ingeborg blivit kränkt eller inte är öppen. Varken den föräktenskapliga sexuella aktiviteten eller graviditeten har i prästens ögon kränkt Ingeborg: det blir hon först om hon förvägras äktenskap.

I eget namn skickade Ingeborg en "Supplik och böneskrift" till domkapitlet: "jag fattiga värnlösa änka [...] är bleven lockad av min dräng och således med barn, vilket är skett i god försäkran av honom att han ville fullborda äktenskap med mig". Hon beskrev sig själv som enfaldig och förebrådde Pär

22. Protokoll AI:14, 19/7 1719, VDA, VaLA p. 2216f § 1. Ärendet remitteras till världslig rätt för att den skulle utröna om det fanns några giltiga skäl till att befria honom från sina löften.

23. Akter EIII:62, 20/6 1720, VDA, VaLA, p. 171.

24. Akter EIII:62, 4/7 1720, VDA, VaLA, p. 172.

för att vilja utnyttja detta för att kränka hennes ära. Hon tillbakavisade anklagelserna om att hon skulle "bedraget honom till umgänget" och menade att Pär i "tingsrätten berättade [...] mycken osanning i det han sade att jag givit honom brännvin och gått till honom där med till den ända att så skulle ske".²⁵ Ingeborg berättade att hon väckt honom på hans begäran och att han då "tog henne om halsen och kastade i bänken" och därefter låg de med varandra för första gången.²⁶ Hans trolovade förhörde också och kunde "intet säga mig fri för honom, som hon är med barn rådd." Då domkapitlet inte lyckades få Pär ett erkänna att han gett löften till Ingeborg remitterades ärendet till världslig rätt.²⁷

List och lust

Under den svenska stormaktstidens dagar framställde sig dessa män inte som potenta och maskulina, utan som passiva offer för kvinnliga sexuella initiativ.²⁸ Innebär detta att vi kan bekräfta den uppfattning som säger att kvinnan under tidigmodern tid sågs som närmare naturen än männen och därmed mer styrd av lust?²⁹ Men de kvinnor som sökte upp männen, utrustade med brännvin och andra förförelseknep, framstår – och framställdes – inte av männen som kvinnor drivna av otyglad lusta utan snarare som beräknande och listiga. Det är för det de klandras, inte för att deras sedliga halt var låg. De hade ett mål, äktenskapet, medlet var samlaget och för att nå dit måste de bruka list för att förmå mannen att förlora sin självkontroll.

Under andra halvan av 1600-talet skedde en förskjutning av styrkeförhållandena mellan män och kvinnor då det gällde ansvar för sexualitet och äktenskapsbildning. Under inflytande av kyrkan kom kvinnan att anses som allt mer ansvarig för sitt sexuella handlande och vid 1600-talets slut har begreppet

25. Akter EIII:62, 1720, VDA, VaLA, p. 173.

26. Akter EIII:62, 1720, VDA, VaLA, p. 175.

27. Protokoll AI:14, 6/7 1720, VDA, VaLA, p. 2581.

28. Jonas Liliequist betonar att manligheten hade olika sidor som var knutna till mannens olika positioner under livet. Fysisk manlighet, inkluderande kroppslig och sexuell utstrålning, var viktig för den unge mannen och för husbondens del fanns krav på ansvarstagande makt och auktoritet även om kärnan också i husbondens manlighet låg i det fysiskt-kroppsliga. Jonas Liliequist, "Flep eller hustryran" – en diskurs om manlighet, makt och auktoritet i 1600- och 1700-talets Sverige", i Anette Warring (red.), *Køn, religion og kvinder i bevægelse* (Roskilde 1999) s. 284f.

29. Ett exempel på en sådan uppfattning ger Jonas Liliequist som menar att "kvinnor hölls för att redan av naturen vara mer lustfyllda och köttsliga än män" och ifrågasätter uppfattningen att lesbiska relationer skulle ha varit mer främmande för det tidigmoderna tänkandet än sexuella relationer mellan män, tvärtom sågs sexuellt begär i sig som kvinnligt. Jonas Liliequist, "Kvinnor i manskläder och åtra mellan kvinnor: kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige och Finland", i Eva Borgström (red.), *Makalösa kvinnor: könsöverskridare i myt och verklighet* (Göteborg 2002) s 113 f.

mökränkning, med ett kvinnligt offer och en manlig förövare, försvunnet ur lagen och de föräktenskapliga sexuella relationerna benämndes lägersmål eller lönskaläger med två ansvariga. Vad gällde äktenskapsbyggandet blev kraven på formella äktenskapslöften befästa i och med 1686 års kyrkolag. Inga informella löften mellan man och kvinna följt av samlag skulle längre gälla. En kvinna kunde endast lita på att bevittnade löften skulle leda till äktenskap.³⁰

Under den tid då det uppenbarade samlaget och kvinnans dittills goda rykte kunde räcka för att tvinga in mannen i ett ovälkommet äktenskap och det varit högst rationellt att varna män för fresterskorna, då finns inga beskrivningar av fala fresterskor. Kvinnorna var inte rättens subjekt, deras uppförande var ointressant, det var mot mannens beteende intresset riktades. När kvinnor förlorat mycket av sin makt att tvinga en man till äktenskap då börjar också förförerskan synas i protokollen. När kvinnor gavs större ansvar för sitt sexuella beteende och var tvungna att bevisa att de fått äktenskapslöfte var det mer acceptabelt för män att smutskasta kvinnan och skylla henne för att ha förfört, men kvardröjande uppfattningar om männens större ansvar för sexualiteten gjorde att de hade föga framgång. I de tidigmoderna tyska staterna ser vi en helt andra uppfattningar om kvinnor och män. I *Polizeiordnung* från Strasbourg utgår man ifrån att kvinnor är förföriska och lurar män till sådant de annars inte skulle ha kommit att tänka på: "The seductive nature of woman is [...] taken for granted."³¹ Den kvinna som inte levde mycket tillbakadraget öppnade dörren till omoralen menade man i det protestantiska Memmingen och gav allt ansvar till kvinnan och inget till mannen: "The proverb that 'without whores, there would be no bad boys' ascribed to women the power to seduce men and represented them as impure. Conversely the male's position was infantilized, and he was represented as an irresponsible boy who could not resist pleasure."³² Det småländska domkapitlet kunde däremot konstatera att en man som inte kört bort en kvinna från sin säng – även om hon själv kastat sig i den – måste ses som ansvarig för det som sedan hände. I svenskt rättsmaterial framställdes inte kvinnor som sexuellt farliga och förföriska och män inte som hjälplösa offer för dem.³³

30. Malin Lennartsson, *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999) passim.

31. Elisabeth Wähäll Nivre, *Women and family life in early modern German literature* (Rochester 2004) s. 171.

32. Rublack (1999) s. 158.

33. I våldtäktsmål syntes också detta förhållningssätt: "Argumentet att kvinnan varit villig till det

Lagen dömde länge mannen hårdare än kvinnan vid olika typer av sexuella överträdelser men vad gällde äran drabbades kvinnan värre än mannen. När domkapitlet utredde om ett förhållande mellan man och kvinna skulle definieras som ett äktenskap och kom fram till att förhållandet skulle ses som lägersmål utan löften om äktenskap innebar det inte bara att skrivaren ändrade från att benämna kvinnan "pigan" till att kalla henne "konan".³⁴ Emellanåt gick skrivaren in i den redan skrivna texten och ersatte "pigan" med "konan", medan inga sådana ändringar av mannens status syns i källorna.³⁵ Det finns över huvud taget inte något motsvarande ord för mannen. Mannen som begått hor kunde benämnas horkarlen, men för den man som mökränkt fanns inget begrepp. Men, väl att märka, redan från början är rätten medveten om att kvinnan haft ett föräktenskapligt sexuellt förhållande. Enbart den omständigheten räcker inte för att ge henne nedsättande tillmälen. Det krävs att man konstaterat att hon inte haft tillräckliga skäl att förvänta sig äktenskap.

Genom att ligga med en man satte en kvinna sin ära på spel för den eventuella vinsten som var äktenskapet. I den tid då det var mannens uppgift att bevisa sin oskuld till att ha förlätt kvinnan – och hennes omgivning – till att tro att han ämnade gifta sig med henne var hennes odds ganska höga till att lyckas. Om hon misslyckades, om mannens envishet var stor nog och hennes vänner inte tillräckligt övertygande hamnade hon i ett riskabelt gränsland. Hon var inte längre mö och frågan var öppen om hon slutligen skulle bli en ärbar gift kvinna eller definierats som lösaktig.³⁶ Det var inte alla kvinnor som ansåg risken vara värd att ta. De kvinnor som hade ett arv att vänta eller redan ägde en gård hade ingen anledning att via sängen försöka nå äktenskapet: dit kom de ändå.³⁷ De två änkor som kämpade om att få gifta sig med Pär satt

sexuella umgänget och därför inte tagits med våld var inte särskilt vanligt och hörsammades sällan av rätterna. Tvärtom sanktionerade rätterna oftare bilden av den ärbara kvinnan som framfördes i kvinnornas berättelser om våldtäkt." Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800* (Uppsala 2002) s. 301. "Mot slutet av 1700-talet, i och med subjektifieringen av kvinnan, började rätterna också att intressera sig mer för kvinnornas agerande." Jansson (2002) s. 305.

34. 'Kona' är ursprungligen en sidoform av 'kvinna' SAOB s.v. Under medeltiden användes det utan pejorativ klang. I Kristoffers landslags giftermålsbalk kan vi till exempel se att "kona" är det begrepp som används för att benämna kvinnor i allmänhet. Under tidigmodern tid och i dessa sammanhang är uttrycket starkt nedsättande, särskilt då det förstärks med prefixen hor- respektive lös.

35. Samma sak konstaterar Anna Hansen gällande Jämtland, Hansen (2006) s. 206 f.

36. Sandén (2005) s. 154.

37. Marie Lindstedt Cronberg identifierar två grupper kvinnor, döttrar till bönder eller borgare samt de företära kvinnorna, som hade helt olika förutsättningar och därmed också olika strategier när de sökte make. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* (Lund 1997) s. 185–190.

båda på gårdar och borde då i linje med detta resonemang undvikit risken att använda sexualiteten i spelet om äktenskapet, men ärendet måste ses i ljuset av det fallna stormaktväldets stora underskott på män. På motsvarande sätt var det mindre troligt att en man skulle dra sig ur ett äktenskapslöfte till en välbeställd bonddotter än om hon var en kvinna utan medel. I takt med att samhället blev mer ekonomiskt stratifierat är det rimligt att anta att ekonomisk status kom att sammanvävas med sexuell ärbarhet på ett tydligare sätt än innan. Den föräktenskapligt sexuellt aktiva kvinnan kom oftare att tillhöra de fattigare kvinnorna och var därmed lättare att stämpla än den besuttna bonddottern. Sexuell ärbarhet blev också ett tecken på materiellt välstånd och därför än mer eftertraktat.

Mandom

Samhället sågs som en kropp. De styrande var samhällets huvud och de arbetande dess kropp. Liksom Kristus var huvudet och församlingen hans kropp. Analogin återfinns också då förhållandet mellan man och kvinna skulle beskrivas: mannen som huvud och kvinnan som kropp. I den beskrivningen ligger en dualism. Det ömsesidiga beroendet, men också hierarkin är tydlig. Mannen skall styra och kvinnan skall lyda även om det sägs att lika lite som Kristus skulle vilja skada sin församling vill mannen/huvudet skada kvinnan/kroppen.³⁸ Men det fanns andra metaforer. Man och hustru beskrivs också som ett kött, inte kropp och huvud, inte materia kontra själ, inte överordnad och underordnad, utan *ett kött*. "För den skull skall en man övergiva sin fader och sin moder och hålla sig till sin hustru, och de skola varda ett kött" sägs det i 1 Mosebok 2:24. Och om mannens och hustruns relation i äktenskapet skrev kyrkoordningen: "Ty theras wäsende står icke ther vthi allena, at the boo j hws tilhopa, eller äre om disk och dwk, hwilket ock wäl ellies skee kunde, och medh mongom skeer, vthan at the äro tw itt kött och blodh."³⁹

Sängen var symbolen för det äktenskapliga samlivet mellan man och hustru och den plats där sexualiteten utövades, man och hustru levde tillsammans i "säng och säte" och hade "sängalagsumgänge". I rättsprotokollen dras sängförhången åt sidan och det äktenskapliga samlivet och dess brister avslöjas för oss.⁴⁰ En gest som var tydlig var den bortvända ryggen. En kvinna som inte

38. Stadin (2004) s. 22 f.

39. Sven Kjällerström (utg.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (Lund 1971) s. 117.

40. "In general, gestures suffice as they carry precise messages that everybody in the rural world can interpret without difficulty." Robert Muchembled, "The order of gestures: a social history of sensibilities

ville ligga med sin man vände honom ryggen; hon hade "missvärdat honom och vänt sig mot väggen" klagade en man,⁴¹ medan den man som inte fyllde sin roll väl beskrevs som inaktiv: "låg som en stock och ville inte tala med henne".⁴² Om sådana män som inte blivit ett kött med sin hustru handlar följande två fall.

När Johanna Jäppesdotter tillfrågades varför hon lämnat sin äkta säng och fött barn med en annan man svarade hon att hennes man, Lars Andersson, "aldrig haver bevisat henne någon äktenskapsplikt, fastän de ginge uti säng och säte tillsammans och förliktes väl". Om graviditeten för en ogift kvinna var det ovedersägliga beviset på hennes gärning, var den gifta kvinnans graviditet däremot endast tecken på att hon uppfyllde sin förväntade roll. Den gifta kvinnans sexuella snedsprång var därmed svårbevisade om hon inte togs på bar gärning.

Genom att Johannas älskare hade låtsats fria till Johannas syster som bodde i gården hade han lyckats legitimera sina besök men de försäkrade båda inför domkapitlet att han inte legat med systemen. När man och kvinna legat med varandra var de inte längre två utan ett. Denna förening kom till sitt rätta uttryck i äktenskapet men också samlag utanför äktenskapet gjorde man och kvinna till ett kött. "Ingen får närma sig någon som är av hans eget kött och blod för att lägga henne" står det i 3 Mosebok 18:6 och denna släktskap skapades inte bara genom blodband utan också genom den köttliga förbindelsen.⁴³ Det innebar att en man som legat med en kvinna inte sedan kunde gifta sig med hennes syster. Att denna uppfattning var levande, och också gällde bröder, har vi redan sett då det beskrevs hur Ingeborg skulle ha motat bort en man från sin säng för att inte begå denna synd: incest.

Anledningen till att Johanna blev avslöjad var att hennes älskare blivit sjuk och i samvetsnöd berättat om sitt hor för prästen. Johanna sa att hon bekant att hon var gravid så fort hon blivit tillfrågad och att det skett "förrän hon var halvgången med barnet", uppenbarligen för att understryka att det ännu ej synt på henne och att hon hade kunnat försöka vinna tid och ljuga. Förr eller senare skulle åtminstone Johannas make förstått att hustrun varit otrogen för han förnekade inte att de aldrig legat med varandra, däremot

under the Ancien Régime in France", i Jan Bremmer & Herman Roodenburg (red.), *A cultural history of gesture* (London 1991) s. 135 f.

41. Protokoll AI:6, 22/6 1692, VDA, VaLA, p. 21 f.

42. Protokoll AI:3, 20/10 1669, VDA, VaLA, s. 248 f.

43. Charlotte Christensen-Nugues, *Och de skall vara ett hjärta: konsensusdoktrinen i medeltida kanonisk rätt* (Lund 2003) s. 151.

var skulden för detta inte hans. Han berättade att när de hade varit gifta i ett år ”ville han på naturligt vis fågna henne, det var första gången, och om morgonen, då steg hon upp ifrån honom. Andra gången var om en afton, då ville han hava henne till sig, då ville hon inte, då tog han en käpp och slog henne med.” Han fortsatte ”att när han ville umgås med henne ställde hon sig som ett oskäligt kreatur och ville inte veta av honom”. Johanna förnekade att han under deras treåriga äktenskap erbjudit henne umgänge ”som en man”. När hennes svägerska frågat varför hon inte blivit med barn hade Johanna beklagat sig: ”Jag kan inte få sådant av stock och sten” och inför sin mor hade Johanna efter ett halvårs äktenskap sagt att Lars inte var ”kvinnoför” men modern hade inte velat tro henne. Trots allt detta hävdade både Johanna och Lars att de ”alltid hava förlikats väl, legat nakna ihop, vänt sig efter varandra”. Domkapitlet fann att saken var ”mörk”, uppgifterna stod emot varandra och om Lars hade försökt att ligga med sin hustru eller inte gick ej att bevisa. Om det nu var så att han inte bjudit till, var det för att han var fysiskt oförmögen eller för att han ville undvika att de skaffade barn? När Johanna klagat över sin barnlöshet hade Lars sagt att ”få vi barn, måste vi gå tre till bordet”. Skilsmässa beviljades av domkapitlet men tills vidare fick ingen av dem inträda i nytt äktenskap.⁴⁴

Skilsmässa var också vad Märta Håkansdotter önskade i från sin man Anders Larsson då hon den 5 juli 1721 inför konsistoriet i Växjö hävdade att han var och aldrig hade varit förmögen till köttslig beblandelse med henne. Hon klagade och sa att han ”ej varit som en karl bör vara, aldrig bevisat äktenskapskärlek, [hon] är så god mö som då hon föddes”. Anders själv tillstod först att ”det slagit fel” och att han inte hade ”umgåtts med sin hustru som en äkta man bör” men ändrade sig sedan och sa sig ”ej veta om han haft umgänge med henne eller ej”.⁴⁵ Domkapitlet bestämde att doktor Rothman skulle utreda om det var något fel på Anders och om han i så fall skulle kunna botas.⁴⁶ Tre månader senare meddelade doktor Rothman om hur han med ”tjänliga medikamenter” försökt att hjälpa Anders som tyckt att de haft en viss verkan men inte fullt ut, inte så att han kunde fullgöra sin plikt. Rothman kallade Anders ”natura stupidus” och refererade ett rykte om att han skulle ha förfrusit sig – underförstått i könsdelarna – och trodde inte att Anders

44. Protokoll Al:3, 27/4 1670, VDA, VaLA, s. 267–270.

45. Ett utmärkande drag i de mål som rör impotens är att männen svarar mycket undvikande på frågorna om sin sexuella förmåga. Hansen (2006) s. 265. Att männen inte gärna talar om detta är inte så förvånande däremot att de säger sig inte riktigt veta om de genomfört ett samlag eller ej.

46. Protokoll Al:15, 5/7 1721, VDA, VaLA, p. 57–59.

någonsin skulle kunna bli fullkomligt hjälpt: ”medicamenter confortantia äro så dyra att det är honom alldeles omöjligt kunna sig där med ständigt underhålla, varföre hr Doctoren tycker det vara rådeligast att de bliva åtskilda.” Efter förhöret med doktorn inkallades Anders och Märta och Anders sa att han använt medicinerna men inte fått tillåtelse av hustrun ”att försöka sina krafter, varemot hustrun sade sig inte vägrat honom”. Domkapitlet frågade om de legat i säng tillsammans och fick svaret nej. Anders sa sig inte kunna gå ed på att han ej legat med hustrun men hustrun sade ”han kan intet göra”. Då domkapitlet frågade ”om han haft detta fel alltifrån begynnelsen av sitt äktenskap?” gav han inget tydligt svar. Märtas sväger vittnade om att Märta en tid efter det att Anders och hon gift sig hade klagat på mannens oförmåga, att hon dröjt en tid sa hon berodde på ”blygsamhet och i hopp att det skulle bliva bättre”. Märta och svågern nekade till att hon skulle ha någon annan man i åtanke om hon blev skild från Anders. Domkapitlet beslutade att häradsrätten närmare skulle granska om Anders var impotent och om han varit det under hela äktenskapet.⁴⁷ Häradsrättens utslag lästes upp den 15 november 1721. Anders hade erkänt att han under äktenskapet försökt men inte lyckats ”visa henne äktenskapsplikt” och ej ”förmått göra henne nöje”. Detta hans fel hade Märta varit fullkomligt omedveten om då de gift sig. Och då hon fick frågan ”om icke Anders kunnat någorlunda göra sin plikt, fast det icke varit så fullkomligt som hon äskat? Svarade [hon] att han alldeles intet förmått.” Äktenskapet upphävdes, Märta förklarades fri och ledig till annat giftermål medan Anders, som gärna skulle vilja gifta om sig med någon som kunde vara nöjd med honom, avråddes bestämt från att tänka på att gifta sig. Som impotent var han ”oduglig” till äktenskap,⁴⁸ ett vitt äktenskap var inget äktenskap.

Mödom

Den tidigmoderna människan manifesterade sin sociala position, sitt civilstånd och sin ära genom sina kläder och sin hållning. Ansiktets och kroppens utseende användes däremot inte för att skilja mellan individer eller för att visa på någons karaktär, inte heller finns det minsta spår av att kvinnors klädedräkt eller apparition används emot dem för att ursäka en sexuell gärning. Mannen skulle kunna kontrollera sig och sina begär. Markörer såsom klädedräkt och utsmyckningar användes dock för att visa vilken samhällsgrupp en människa

47. Protokoll AI:15, 4/10 1721, VDA, VaLA, p. 184–187 § 5.

48. Protokoll AI:15, 15/11 1721, VDA, VaLA, p. 268 f.

tillhörde och inte minst vilket civilstånd.⁴⁹ Liksom det var kvinnan som fick tillmälen efter den otillåtna sexualiteten var det hon som fick bära de kläder och attiraljer som markerade hennes position som ärbar eller kränkt, inga speciella kläder eller huvudbonader bars av den man som i förtid legat med sin blivande brud. Enligt instruktionerna från Växjö stift från 1619 skulle en brud vid bröllopet markera sin mödom genom att bära en krona. Den brud som redan före bröllopet hade legat med sin man skulle bära en liten huvudduk medan den kvinna som fött en oäkting skulle täcka sitt hår.⁵⁰ Att detta inte sågs som detaljer i etiketten är tydligt. Hur kvinnans ärbarhet eller sken av ärbarhet manifesterats vid giftermålet markerades nogsamt i protokollen, åtminstone efter 1600-talets mitt: ”ty hon gick barhuvad för en brud”,⁵¹ ”med flätat hår, barhuvad”⁵² med utslaget hår och krona”.⁵³ Kroppen visade inte någons personlighet utan dess bärares status. Kroppen vette utåt inte inåt.

Ersättningen vid mökränkning var inte en ersättning för en penetrerad hymen utan för att ett barn fötts utanför den äkta sängen.⁵⁴ Det kan vi bland annat se genom att det vid sidan om mökränkningen fanns det man kallade änkekränkning. Inte bara ungmön kunde få ersättning av en man som legat med henne men inte gift sig med henne, utan också den hävdade änkan. Man följde landslagens mökränkningssparagraf som stipulerade 40 mark i böter för mannen, men man kallade det för änkekränkning. Möjligen var ersättningen för änkekränkning ett svenskt fenomen,⁵⁵ i litteraturen har jag inte sett några spår av denna företeelse i andra länder.⁵⁶ Begreppet oskuld användes inte

49. ”If for seventeenth-century Europeans the body did not strongly mark the self, other attributes did.” Elizabeth S. Cohen, ”The trials of Artemisia Gentileschi: a rape as history”, *The Sixteenth Century Journal* XXXI: 1 (2000) s. 67.

50. Angermannus kyrkoordning för 1619 i Olof Wallquist, *Ecclesiastice samlingar del 2* (Stockholm 1791) s. 601 f. Senare under seklet preciserades anvisningarna vad gällde en kvinna som gifter sig med den man hon redan legat med. Hon fick inte ha ett obetäckt huvud utan skulle ha huvudkläde och två kedjor. Protokoll Al:3, 7/6 1670, VDA, VaLA, s. 281, Prästmötesbeslut.

51. Protokoll Al:3, 4/10 1671, VDA, VaLA, s. 353.

52. Protokoll Al:3, 17/7 1667, VDA, VaLA, s. 96 f.

53. Registratur, Brevkonceptbok Bl:3a, 19/6 1667, VDA, VaLA, s. 977.

54. ”Det allvarligaste under 1600-talet var inte den kroppsliga kränkningen av kvinnan, utan mannens onda uppsåt, egenmäktiga agerande och kränkningen av kvinnans ära.” Jansson (2002) s. 300.

55. Kanske till och med ett smäländskt, i Åsa Karlsson Sjögrens undersökning av domböcker från Gävle finner hon ett fall där en änka får ersättning men då kallas det mökränkning. Åsa Karlsson Sjögren, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle* (Umeå 1998) s. 174.

56. I tyska Hall efter 1684 blev änkan både kompenserad och bestraffad: ”A single man who impregnated a virgin or widow and did not want to marry her had to compensate her according to her status and pay for the child. He and the woman had to pay a fourteen-florin fine and remain in prison for fourteen days.” Rublack (1999) s. 140. Angående italienska förhållanden skriver Cohen: ”Since in legal doctrine only virgins could suffer *stuprum*, the standard defense argued that the girl had not been intact.” Cohen (2000) s. 59f.

under 1600-talet i samband med sexualmålen. De första belägen för att begreppet oskuld används för att beteckna den sexuellt orörda människan är från 1700-talets slut.⁵⁷ Kopplingen mellan att vara kroppsligt orörd och oskuld var inte självklar i en tid då man kunde ha haft samlag men likväl vara oskyldig.⁵⁸

Mannen var den som definierade sexualiteten och den som sågs som ansvarig men det var inte på honom bevisen för detta fanns, det var inte genom hans kropp synden offentliggjordes – det var på kvinnans.⁵⁹ Bekant är jakten på mödrar som fött barn å lönn genom att traktens ogifta kvinnor mjölkades då man funnit ett dött nyfött barn. Hade en kvinna nyss fött barn skulle hennes bröst ge ifrån sig mjölk. Vid ett rättsfall i Jönköping undersöktes två pigor av hedervärda kvinnor som svarade ja på frågan om pigorna var eller hade varit havande, ”sägande sig icke finna någon mjölk men bröstet voro weka förment det vara utav sjukdomen [graviditeten] eftersom de eljest voro vita”.⁶⁰ Kvinnorna konstaterade att bröstet på pigorna visade tecken på graviditet även om de (ännu) ej börjat ge ifrån sig mjölk. Då Sigrid från Allbo härad i Småland beskyllde ett flertal män för att ha legat med henne, gjort henne med barn och i några fall varit medskyldiga till att hon dödat barnen avslutades rättegången med att de närmaste grannkvinnorna ”skådade hennes bröst, och funno pigobröst och ingen liknelse till kränkning”, vilket – tillsammans med de uppenbart orimliga i Sigrids berättelse – fick rätten att fria männen från anklagelserna.⁶¹ Här var det inte fråga om att avslöja en graviditet eller nyligen genomgången förlossning utan att avgöra om de historier Sigrid berättade om upprepade graviditeter, förlossningar och missfall kunde bekräftas med tecken på hennes kropp. Det begrepp kvinnorna använde, ”kränkning”, vetter

57. Svenska Akademiens ordbok (SAOB) s. v. oskuld.

58. "[W]e must consider how early modern Europeans understood the relationships between body, psyche, and social persona. The tight linkages between bodily, especially sexual, integrity and psychological well-being that are axioms of modern thinking did not have the same centrality in early modern minds. Social persona, in turn, was relatively more important to them." Cohen (2000) s. 48.

59. Sofia Kling urskiljer i breven till RFSU under mellankrigstiden att ansvaret för sexualiteten liksom för preventiva metoder var mannens, medan ansvaret för barnet eller för infertilitet vilade på kvinnan. Den kvinnliga driften beskrivs som lägre än mannens men skulle tillfredställas. Sofia Kling, *Vi våga ej helt leva: barnbegränsning, sexualitet och genus under den svenska fertilitetstransitionen* (Umeå 2007) s. 170 ff, s. 211 ff.

60. Jönköpings rådstugurättsprotokoll EVII BAA 3067 18 augusti 1651, Advokatfiskalens arkiv, Göta hovrätts arkiv. Se också Malin Lennartsson, "De som älskar varandra måtte få komma tillsammans", i Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal* (Stockholm 1997).

61. Allbo häradsrätts arkiv, Renoverade domböcker 1624–1634, EVII AAAD:8, 1632 18/5, Advokatfiskalens arkiv, Göta hovrätts arkiv, AD OnLine.

snarare åt att beskriva samlaget än en graviditet.⁶² Granskningen av kvinnobröst kunde också ske på gifta kvinnor. När Karin efter sju års äktenskap ville skilja sig i från sin man sedan han fällt för stöld anförde hon att han aldrig lyckats ligga med henne, att hon var så god piga nu som när de gift sig och att äktenskapet därför kunde upplösas. Konsistoriet lät barnmorskan i staden undersöka hennes bröst och hon vittnade att Karin ”bar ännu sina pigobröst och hade inga hustrubröst”. Man konstaterade också att Karins kön var ”faues rubicunda et succiplena argurerande henne intactam et intemeratam” det vill säga: ingången var rödaktig och fuktig bevisande henne orörd och obefläckad.⁶³ Undersökningarna – fastän entydiga i sina svar – var inte nog för domkapitlet, det var först efter att Karin avlagt en hög ed på att hennes man aldrig hade ”öppnat hennes liv, och att han därtill ej heller var mäktig” som separation beviljades. Kroppsliga tecken var inte så säkra som en ed inför Gud.⁶⁴ Denna typ av kroppsliga undersökningar som Karin fick utstå är mycket sällsynta i svenskt rättsmaterial och det saknas beskrivningar av förevisande av blodiga lakan eller näsdukar efter bröllopsnatten. Mödomen var en symbolisk beskrivning av det extra värde en kvinna hade, vars sexualitet ännu inte blivit väckt av mannen: Det handlade inte om förekomsten eller ej av en penetrerad hymen.⁶⁵

Svenska Akademiens Ordbok har ärendet om Karin som exempel på ordet hustrubröst och placerar hustrubrösten ”hos kvinna som födt l. skall föda barn, barnaföderskas bröst”.⁶⁶ Men ärendet gällde inte om Karin vid tillfället var gravid eller nyss hade fött barn. Att en gift kvinna skulle ha haft anledning

62. Jonas Frykman menar att de folkliga föreställningarna kunde dela skuldbördan för otillättna sexualiteten mellan man och kvinna men att det var kvinnan som bar och födde barnet, det kom man inte ifrån och det i sig uppfattades som något skamfullt. "...han hade inte begått det brott som kvinnan ensam kunde begå: att föda barn utom äktenskapet. Och det var inte bara inseglet på hennes olovliga förbindelse – det var en skam i sig." Jonas Frykman, *Horan i bondesamhället* (Stockholm 1993) s. 173. Annika Sandén skiljer också mellan den otillättna sexualiteten och barnet fött i oäkta säng, Sandén (2005) s. 209. Se också Rublack (1999) s. 148.

63. Bötesboken DVII:1, 30/1 1650, VDA, VaLA p. 439. Min översättning. Det är oklart vem som genomförde den gynekologiska examinationen av Karin.

64. Akter EIII:2, januari 1650, VDA; VaLA, p. 1. Malin Lennartsson, "Älskogen, äran och äktenskapet: en kvinnas kamp för skilsmässa i stormaktstidens Småland", i Marianne Nicklasson & Lars Thor (red.), *Kronobergskvinnor* (Växjö 1995).

65. I dag ifrågasätts om man på en kvinnas kropp över huvud taget kan peka ut mödomshinnan anatomiskt. Då det dominerande tänkandet kring kvinnans sexualitet var att den behövde väckas av mannen kan man tänka sig att man trodde att en kvinna måste vara sexuellt erfaren, "väckt", för att avsöndra vätska och därmed vara lätt att penetrera. Den förmodade mödomshinnan var kanske brist på lubrikation.

66. SAOB s. v. hustrubröst. på motsvarande sätt definieras pigobrösten av SAOB som "brösten hos en ung flicka l. en kvinna som icke varit gravid".

och möjlighet att dölja en eller flera graviditeter och förlossningar under sju års äktenskap förefaller orimligt. Uppenbarligen var man ute efter något annat, nämligen att själva samlaget skulle ha lämnat tecken efter sig på bröstet, de bröst som inte längre var pigobröst kallades inte heller ”modersbröst” utan ”hustrubröst” – de bröst den hävdade kvinnan bar.

Sexualitet, kropp och identitet

Den sexuella lusten är inte framträdande i dessa ärenden från det tidigmoderna Småland, vare sig män eller kvinnor framstår som drabbade av svårkontrollerade passioner och begär. Deras beteenden framställs snarare som drivna av lusten än av begäret. Av detta skall vi inte dra slutsatsen att de sexuella begärens kraft var främmande för dåtidens människor eller att de sexuella behoven inte erkändes. Både som väg till äktenskapet och inom äktenskapet var sexualiteten en självklar, nödvändig beståndsdel som man hade rätt att begära, det som gjorde man och hustru till ett. Sexualiteten värdesattes som en del av det som fick människor att leva tillsammans i önskvärd harmoni. Ett äktenskap var inte ett äktenskap om det inte inkluderade ett sexuellt samliv. Men sexualiteten kunde inte frikopplas från det sociala sammanhanget. En anledning var förstås frånvaron av pålitliga preventivmedel. Sexualitet kunde leda till barn, barn innebär ansvar och skapandet av bindningar och relationer till många människor. Barn innebär förbindelse med framtiden och det behövdes ingen drakonisk lagstiftning eller svavelosande predikningar för att människor skulle inse det.

Vad som definierades som köttsligt umgänge var den manliga penetrationen. Tidlag och homosexuella relationer mellan män tillhörde därför den sexuella sfären, medan det mellan kvinnor per definition inte kunde vara någon sexuell relation. För att onanin skulle ses som skadlig krävdes att likhetstecknet mellan den sexuella akten och penetreringen suddats ut, därför vi får vänta till 1800-talet innan självbefläckelsen blir ett problem. Denna fallocentriska syn på sexualiteten skapade ett utrymme för andra former av erotik eftersom det inte innefattades i det förbjudna – hur mycket detta utnyttjades vet vi dock inte men lesbiska relationer uppmärksammades mycket sällan och det traditionella sättet att fria gav ett visst utrymme för intimiteter.

Ju större frihet en individ hade att bestämma över sitt handlande desto större ansvar hade han eller hon för sina gärningar och därför var länge mannen den som av lagen straffades hårdast vid sexuella överträdelser. Att mannen var den ansvarige för sexualiteten innebar inte att man frånerkände

kvinnor lust men den sågs framför allt som en reaktion på den manliga inviten. Mannen agerade och kvinnan reagerade. Lagstiftningen var utformad efter det tänkandet och domstolarna, både världsliga och kyrkliga, bortsåg från männens beskrivningar av hur kvinnan frestat dem, kvinnan behövde inte ta ansvar för mannens beteende. Det är dock värt att notera att män i allt större utsträckning försökte skylla på kvinnan när vi kommit till stormaktstidens slut och på henne markerades den otillåtna sexualiteten trefaldigt: med tillmälen, klädedräkt och genom tron att den sexuellt erfarna kvinnan bar märken av detta på sin kropp.

Sexualitet var inte något man hade, inte något som kunde vara förtryckt och hämmat eller släppas fritt och utvecklas. Sexualiteten var i stället relationell. I den mån en människa blev sexuellt definierad blev hon det efter den relation hon hade till den människa hon utfört handlingen med, inte efter gärningen i sig eller efter vilken typ av sexuell läggning hon skulle kunna anses ha. Det vill säga man talade om att någon bedrivit hor eller haft lägersmål – och bestraffade dem – men man talade inte om perversa sexualiteter eller om sexuella läggningar. Men där Michel Foucault spårar sammankopplingen mellan sexualitet och identitet till det moderna samhällets uppfinnande av en kontrollerbar individ – samt senare i sin forskning till antiken då kontrollen och behärskningen av sexualiteten blev en del av ett manligt skapande av sig själv⁶⁷ – ser jag i det tidigmoderna svenska samhället att sexualitet och identitet är kopplat till relationer till andra. När Anthony Giddens analyserar den moderna tidens sexualitet lyfter han fram sexualitet som intimitet, den kvinnliga självständigheten och det han kallar den plastiska sexualiteten: sexualitet vars koppling till reproduktionen brutits. Han menar att det var genom att förbindelsen mellan sexualitet och fortplantningen bröts under 1900-talet som ett nytt förhållningssätt till sexualiteten kunde skapas, en sexualitet som bejaktar njutning och blir en del i ett reflexivt jagprojekt. Lusten och rätten att få ge utlopp för den har för den moderna människan blivit en essentiell del av identitetsskapandet.⁶⁸ Man kan kanske till och med säga att vår rätt till njutning har övergått i en plikt mot oss själva till njutning.

Den tidigmoderna kultur, som träder fram genom en analys av lagar och språkbruk, och i hur olika typer av sexuella överträdelser och missförhållanden bedömdes i Småland under stormaktstiden, erkände sexualitetens värde

67. Michel Foucault, *Sexualitetens historia*, band 1–3 (Göteborg 2002).

68. Anthony Giddens, *Intimitetens omvandling: sexualitet, kärlek och erotik i det moderna samhället* (Nora 2005).

men uppfattade inte sexualiteten som en njutning varje individ hade rätt att maximera. Lagstiftning och normer satte gränser för det tillåtna och hur man uppförde sig, vad man gjorde och med vem, vilket var mycket viktigare än vad man kände eller tänkte. Den trohet och den kontinuitet man ville upprätthålla var inte i förhållande till någon inre kärna utan i förhållande till relationerna. Sexualiteten visade inte någons personlighet utan definierades i relation till andra. Sexualiteten vette utåt inte inåt.

Carnal knowledge: Sexuality, body and identity in early modern Sweden

In early modern Sweden men were seen as responsible for sexual activity. This is due both to the fact that women were subordinated and that sexuality was defined as penetration, as something a man did to a woman (or sometimes to a beast or another man). Men seldom accused women of having seduced them and when they did the courts did not consider the accusation as men were supposed to be able to control themselves. Hence, until the end of the seventeenth century women were considered victims when it came to premarital relationships such as fornication. But a woman should react properly to a sexual invitation and only answer it if she had good reasons to believe it would lead to marriage. If she had misjudged the situation she was informally punished with derogatory names. Another way of controlling women was through the idea that sexual intercourse left traces on their bodies, especially their breasts. An examination of the woman's body, and not only of the man's, was therefore something that could take place when a wife accused her husband of being impotent. In that case the marriage was dissolved; as married men and women had the right to each other's bodies. Sexuality in early modern Sweden was not associated with ideas about the inner self of people, their longings and desires. It was associated with the ability to behave properly and responsibly in a world where sexual intercourse was related to impregnation and was defined in the relationship with other people.

Keywords: early modern, identity, sexuality, body, law